

LIETUVIŲ KALBOS BŪDvardžių BŪTINOJO SEMANTINIO VALENTINGUMO RAIŠKA

DALIJA TEKORIENĖ

Vienas svarbiausių šiuolaikinės valentingumo teorijos principų teigia, kad valentingumas nagrinėtinas dviem lygiais – semantiniu ir paviršiniu-sintaksiniu. Nagrinėjant lietuvių kalbos būdvardžių valentines savybes semantiniu lygiu, nustatyta, kad lietuvių kalboje esama būdvardžių, kurie turi būtina valentingumą ne tik požymio savininkui, bet ir kompletyviniam aktantui [Tekorienė, 1983]. Tokie būdvardžiai laikytini divalentiškais, nes jų semantinę struktūrą sudaro santykis tarp dviejų aktantų, pavyzdžiui, *X panašus į Y*, *X lygus su Y*, *X skirtingas nuo Y*, *X vertas Y-o*, *X pavaldus Y-ui* ir t. t. Minėtame straipsnyje aprašyti dažniausiai pasitaikantys lietuvių kalbos divalentiškai būdvardžiai ir jų semantinės savybės. Tolesnį divalentiškų būdvardžių valentinės analizės etapą sudarytų jų semantinių aktantų raiškos nagrinėjimas.

Šiame straipsnyje ir bandoma parodyti, kokiomis leksinėmis ir gramatinėmis kalbos priemonėmis paviršiniame-sintaksiniame lygyje perteikiami divalentiškų būdvardžių semantinės struktūros elementai, kitaip sakant, jų būtinieji semantiniai aktantai. Kadangi vienas iš būtinųjų aktantų yra visada požymio savininkas, kuris reiškiamas daiktavardiniu žodžiu atributinėse ar predikatinėse struktūrose (AN arba NV^{būti} A), straipsnyje iš esmės kalbama apie antrojo, kompletyvinio, aktanto raišką.

Divalentiškų būdvardžių kompletyvinis aktantas paviršinėse-sintaksinėse struktūrose turi gana įvairią raišką.

1. Jis gali būti reiškiamas priklausomuoju būdvardinio junginio nariu, t. y. žodžio forma ar sintaksine struktūra, sintaksiškai tiesiogiai priklausoma nuo būdvardžio: (*vaikas*)_x *lygus su (medžiu)*_y; (*sūnus*)_x *panašus (į tėvą)*_y; (*brolis*)_x *tikras (pergale)*_y; (*žmogus*)_x *vertas (pagarbos)*_y; (*balsas*)_x *kupinas (siaubo)*_y ir pan. Šitokiais atvejais laikoma, kad sintaksiniu požiūriu būdvardis taip pat yra divalentiškas, o nuo jo priklausomosios formos yra jo **sintaksiniai aktantai**.

Savotiška aktantų raiška pasižymi reliaciniais būdvardžiais, kurie pagal savo semantinę struktūrą gali būti priskiriami simetriniams predikatams. Kaip žinome, simetrinių predikatų semantinė struktūra nuo aktantų tvarkos nepriklauso [Иомдиян, 1981], todėl simetrinio predikato aktantai gali susikeisti funkcijomis, nekeisdami pre-

dikato semantinės struktūros. Jei predikatą pažymėsime raide P, o jo aktantus X ir Y, simetrinio predikato semantinę struktūrą galėsime užrašyti taip: $P(X, Y) = P(Y, X)$. Pavyzdžiui, $(Jonas)_x lygus (su Petru)_y = (Petras)_x lygus (su Jonu)_y$. Taigi bet kuris iš dviejų simetrinio būdvardžio aktantų gali būti suvokiamas ir kaip jo požymio savininkas, ir kaip jo kompletyvinis narys bei reiškiamas arba kaip būdvardžio pažymimasis žodis, arba kaip jo sintaksinis aktantas.

Tačiau tai dar ne visos simetrinių būdvardžių aktantų raiškos galimybės.

2. Simetrinio būdvardžio abu aktantai gali būti reiškiami atskirais pažymimaisiais žodžiais, tarsi jie būtų du atskiri, lygiaverčiai ir savarankiški, jo požymio savininkai: $(Tėvas)_x$ ir $(sūnus)_y$, $nepanašūs$. $(Jonas)_x$ ir $(Petras)_y$, $lygūs$. Tačiau tokia simetrinių būdvardžių aktantų raiška yra tik iš paviršiaus panaši į struktūras, kuriose pažymimieji žodžiai, sujungti jungiamuoju jungtuku, iš tikrųjų žymi du savarankiškus to paties požymio savininkus, kaip pavyzdžiui, sakiniuose: *Tėvas ir sūnus neaukšti. Jonas ir Petras stiprūs*. Skirtumas išryškėja transformacijose, skaidant tokius sakinius į du atskirus savarankiškus sakinius. *Tėvas ir sūnus neaukšti* → *Tėvas neaukštas. Sūnus neaukštas. Petras ir Jonas stiprūs* → *Petras stiprus. Jonas stiprus*. Bet:

Tėvas ir sūnus nepanašūs -I→ **Tėvas nepanašus. *Sūnus nepanašus.*

Jonas ir Petras lygūs -I→ **Jonas lygus. *Petras lygus.*

Tai, kad sakinių su divalentišiais būdvardžiais negalima skaidyti į du atskirus sakinius, byloja apie abiejų aktantų semantinį ir sintaksinį būtinumą. Tokių sakinių skaidymas į du savarankiškus sakinius įmanomas tik kontekste, kuriame antrasis būdvardžio aktantas yra eksplicitiškai ar implicitiškai išreikštas priemonėmis, aprašytomis, pavyzdžiui, 5 ir 6 punktuose.

3. Abu simetrinio būdvardžio aktantai gali būti reiškiami pažymimojo žodžio daugiskaitine forma, t. y. ne leksinėmis, bet gramatinėmis priemonėmis: *Vaikai*_(x,y), *panašūs. Broliai*_{x,y}, *skirtingi. Giminiški dalykai*_(x,y), *Lygūs medžiai*_(x,y).

Tačiau ir čia panašumas į tokius atvejus, kai daugiskaitinė pažymimojo žodžio forma žymi du atskirus savarankiškus požymio savininkus, yra tik paviršinis, plg.:

Vaikai aukšti → *Vaikas*₁ *aukštas. Vaikas*₂ *aukštas.*

Bet: *Vaikai lygūs* -I→ **Vaikas*_x *lygus. *Vaikas*_y *lygus.*

4. Simetrinio būdvardžio kompletyvinis aktantas gali būti reiškiamas sudvigu bintai, tarsi du ar netgi tris kartus. Pavyzdžiui, junginių *panašios poros* ir *poros panašios viena į kitą* semantinė struktūra yra tapati, nes jos atspindi tą pačią situaciją: ir vienoje, ir kitoje yra tas pats skaičius objektų, tarp kurių yra panašumo santykis, žymimas būdvardžiu. Tačiau antrajame junginyje būdvardžio *panašus* kompletyvinis aktantas reiškiamas iš karto dviem formomis – pažymimojo žodžio daugiskaita, kuri vienija visus aktantus, ir junginiu *viena į kitą*, kuri aktantus išskaido.

To paties aktanto reiškimą iš karto dviem formomis J. Apresianas vadina išskaidytąja valentingumo raiška [Апресян, 1974, с. 153]. Nagrinėjamoju atveju to-

kią aktantų raišką galėtume vadinti ir sudvigubinta, nes junginys *viena į kitą* jokios naujos informacijos, papildančios daugiskaitinę pažymimojo žodžio reikšmę, neikia. Panašią sudvigubintą vieno ir to paties semantinio aktanto raišką turime ir šiuose junginiuose: *jie tarp savęs visiškai skirtingi, vienas kitam negiminiški dalykai, viena kitai priešingos koncepcijos, jiedu priešiški vienas kitam* ir t. t.

Tačiau esama atvejų, kai antroji aktantų raiška yra reikšminga informaciniu požiūriu. Pavyzdžiui, kai aktantai reiškiami daugiskaitinės reikšmės įvardžiais *mes, jie, jos, jūs, jiedu, jiedvi*, antroji aktantų raiška komitatyvine grupe patikslina jų referentus, plg.: *mes panašūs – mes panašūs su tuo Joneliu*. Šitokiais atvejais J. Апре-
siano terminas yra geresnis.

Lietuvių kalboje įmanomas netgi sutrigubintas simetrijų būdvardžių aktantų reiškinys: *mes su tuo Joneliu panašūs vienas į antrą*.

Dar kartą reiktų atkreipti dėmesį į tai, kad 2, 3 ir 4 punktuose aprašytoji aktantų raiška būdinga tik simetrijoms būdvardžiams.

5. Dvivalenčio būdvardžio kompletyvinis aktantas gali būti reiškiamas žodžių formomis ir sintaksinėmis struktūromis, kurios tekste tiesioginiais pavaldumo ryšiais su būdvardžiu iš viso nėra susijusios, tačiau jos yra būtini būdvardžio distribucijos elementai. Šitokį semantinių aktantų reiškimą galima vadinti distribuciniu, arba kontekstiniu, nes būdvardžio reikšmė (jo semantiniai elementai) atsiskleidžia ne iš jo sintaksinio valentingumo, bet iš distribucijos, arba verbalinio konteksto, kurio ribos gali būti labai įvairios.

(A). Būdvardžio kompletyvinis aktantas reiškiamas toje pačioje daiktavardinėje grupėje kaip antras to paties daiktavardžio pažyminys: *būdingos česnakų savybės, ištikimas žmogaus draugas*. Kokiu būdu tokiose daiktavardinėse grupėse atsiskleidžia būdvardžio semantinė struktūra, paaiškėja, panagrinėjus būdvardžio ir daiktavardžio semantines struktūras bei jų elementų raiškos sąveiką.

Dvivalenčių būdvardžių *būdingas, ištikimas* semantinė struktūra gali būti reiškiamas sintaksiniais aktantais: (*savybės*)_x *būdingos (česnakams)*_y, *ištikimas (draugas)*_x (*žmogui*)_y. Tačiau ypatinga šių junginių savybė yra ta, kad ne tik jų būdvardžiai, bet ir daiktavardžiai *savybė, draugas* yra predikatiniai žodžiai, nes jie žymi objektą pagal jo santykį su kitu objektu. Šie daiktavardžiai turi vieną būtiną semantinį aktantą, kuris dažniausiai reiškiamas kilmininku: *česnakų savybės, žmogaus draugas*.

Vadinasi, žodžiai *česnakas, žmogus* yra semantiniai aktantai, priklausantys ir būdvardžiui, ir daiktavardžiui. Lietuvių kalboje tokių aktantų raiška priklauso nuo būdvardžio ir predikatinio daiktavardžio santykių: kai būdvardis eina tariniu, kompletyvinio aktanto raiška priklauso nuo būdvardžio – *savybės būdingos česnakams*, tačiau kai būdvardis eina pažyminiu, daiktavardinės grupės struktūrą ir aktantų raišką lemia daiktavardžio sintaksinės savybės – *būdingos česnakų savybės*.

Ir vienu, ir kitu atveju kompletyvinį aktantą reiškianti kalbinė forma yra distribucijos elementas, būtinas ir būdvardžiui, ir daiktavardžiui.

(B). Būdvardžio kompletyvinis aktantas reiškiamas žodžių formomis ar sintaksinėmis struktūromis tame pačiame sakinyje arba už jo ribų. Su žodžių formomis ar sintaksinėmis struktūromis būdvardis susijęs ne tiesioginiais pavaldumo ryšiais, o prasminiais – anaforiniais arba kataforiniais – ryšiais, pavyzdžiui: *Jis neateis, gali būti tikras*.

Jeigu jūs Prancūzijoje pamatysite žmogų su kirtikliu, laužtuvu, kastuvu ar šluota, galite būti visiškai tikras: devyniais atvejais iš dešimties jis bus imigrantas („Vakarinės naujienos“).

Anaforiniai ryšiai su kompletyviniu aktantu ypač būdingi būdvardžiams *panašus*, *analogiškas*, *priešingas*, *skirtingas*.

Pagronimas ar kitas panašus tikrinis pavadinimas neturi būti sudarytas iš literatūrinėje kalboje nevartojamų žodžių („Mokslas ir gyvenimas“).

Tad savaime suprantama, jų ginčas – principinis, griežtas. Taigi lauktume ir analogiško jų dialogo („Pergalė“).

Šitokia kompletyvinių aktantų raiška ir būdvardžio anaforiniai bei kataforiniai ryšiai padaro tekstą rišlesnį ir glaudesnį.

(C). Būdvardžio kompletyvinis aktantas reiškiamas ne vienu žodžiu, bet visa prieš einančio teksto atkarpa, su kuria būdvardis susijęs anaforiniais ryšiais. Tačiau būdvardžio kompletyviniu aktantu laikoma ne teksto atkarpa, kaip struktūrinis elementas, o jos turinys, kuris yra apibendrintas būdvardžio pažymimuoju žodžiu, pavyzdžiui: *Dabar mūsų šalyje gyvena keli tūkstančiai bebrų. Ne visi jie išauginti draustiniuose, bet, žinoma, visi išsilaiškė žmogaus rūpesčio dėka. Panašus likimas ir kito vertingo kailinio žvėrelio – sabalo („Mokslas ir gyvenimas“).*

Vadinasi, šiuo atveju būdvardžio anaforiniai ryšiai remiasi ne paprastu tam tikrų teksto struktūrinių elementų susiejimu (kaip pavyzdžiui, punkte (B) aprašytuose atvejuose), bet teksto turinio apibendrinimu, išreikštu būdvardžio pažymimuoju žodžiu.

Šitoks vartojimas labai būdingas būdvardžiams *panašus*, *analogiškas*, *priešingas*, *skirtingas*. Būdvardžio *panašus* semantika šitokiais atvejais visiškai nublanksta, ir svarbiausia tampa tik jo anaforinė funkcija: jis vartojamas kaip rišantysis teksto elementas panašiai kaip anaforiniai įvardžiai *toks/-ia*, *šitoks/-ia*. Būdvardžių *priešingas*, *skirtingas* semantika išlieka nepakitusi.

Pradžioje buvo mėginta įžiūrėti jose atsitiktinius galaktikų susidūrimus, bet daugiau pagrindo turi priešinga pažiūra, kad čia mes matome galaktikų dalinimąsi (P. Slavėnas).

Labiausiai paplitusi yra rūšis, kuriai priklauso mūsų Saulė: tai vadinamosios eilinės žvaigždės. Jos esti labai nevienodo šviesumo, tačiau mažai skiriasi mase bei

tūriu. Jų šviesumo nelygybė daugiausia siejasi su nevienoda paviršiaus temperatūra [...]. Visai skirtingą pobūdį turi raudonos žvaigždės milžinai (P. Slavėnas).

6. Būdvardžio kompletyvinis aktantas gali būti iš viso eksplicitiškai neišreikštas, tačiau gali būti numanomas, nes jo reikšmė išplaukia iš įvairių verbalinių ir neverbalinių konteksto elementų. Tokiais atvejais sakoma, kad būdvardžio aktantas išreikštas implicitiškai.

Kaip pažymi I. V. Arnold [Арнольд, 1982], implikacijos taikymas lingvistikoje visada paremtas apibrėžimu, priimtu logikoje: implikacija yra loginis santykis, kuris kalboje reiškiamas jungtukais *jeigu ... tai*, o formaliai užrašomas $A \rightarrow B$ (t. y. jeigu A, tai ir B, arba iš A seka B). Elementas A vadinamas antecedentu, elementas B – konsekventu. Arnold nurodo dvi galimas implikacijos rūšis:

(1) implikacija, kurioje abu elementai išreikšti žodžiais (tai yra įvairūs sąlygos sprendimų realizavimo tipai);

(2) implikacija, kurioje žodžiu išreikštas tik antecedentas. Šiuo atveju implikacija yra tam tikra numanymo rūšis, tiksliau būtų ją vadinti numanomąja implikacija. Tačiau lingvistikoje jau yra nusistovėjusi tradicija tokiems atvejams taikyti vien implikacijos terminą.

Taiigi numanomoji implikacija, [arba, kaip ji tiesiog vadinama, implikacija, yra formaliai neišreikštų semantinių elementų išvedimas (numanymas) iš tam tikrų verbalinių ir neverbalinių konteksto elementų bei jų sąveikos. Numanomų (implicitinių) reikšmių perdavimo mechanizmas bei antecedento ypatybės, kurios signalizuoja numanomąją dalį, yra labai įvairios ir sudėtingos, iki galo jos dar nėra išaiškintos ir aprašytos.

Kokiomis gi priemonėmis implikuojami lietuvių kalbos būdvardžio semantiniai aktantai? Pagal antecedento pobūdį galima skirti kelis būdvardžio kompletyvinio aktanto implikacijos būdus.

(A). **Tekstinė implikacija**, kai būdvardžio kompletyvinis aktantas implikuojamas tekstu, susidedančiu iš įvairaus skaičiaus sakinių.

Vienas svarbiausių tekstinės implikacijos bruožų, padedantis tekstinę implikaciją skirti nuo elipsės ir kitų rišlaus teksto elementų, yra tas, kad implikuojamasis konsekventas gali būti atkuriamas iš teksto įvairiai [Quirk, 1972, p. 549; Арнольд, 1982]. Vadinasi, jei būdvardžio semantinis aktantas yra implikuojamas teksto, galimos įvairios jo interpretacijos, t. y. jį galima atkurti įvairiomis sintaksinėmis struktūromis, pavyzdžiui:

Nors ir ne vien česnakas kaltas, tačiau česnako ir diabeto geografija per daug įtartina sutampa (Šimkūnaitė). Galimos interpretacijos: *Nors ir ne vien česnakas kaltas dėl to || dėl diabeto || dėl to, kad žmonės serga diabetu...*

Būdvardžių semantinių aktantų tekstinė implikacija neturi būti painiojama su anksčiau aprašytaisiais atvejais, kai (1) būdvardžio semantinis aktantas yra tam tikra teksto atkarpa kaip struktūrinis vienetas: *Jis neateis. Gali būti tikras = Gali*

būti tikras, kad jis neateis; ir (2) būdvardžio semantinis aktantas yra prieš einančio teksto turinio apibendrinimas, reiškiamas būdvardžio pažymimuoju žodžiu (žr. ankstesnius pavyzdžius).

(B). **Deiksinė implikacija**, kai būdvardžio kompletyvinis aktantas implikuoja-
mas deiksinio kontekstu. Deiksinį kontekstą trumpai paaiškinti galima šitaip: kalbėjimo situacija (situation of utterance) yra visada egocentriška ta prasme, kad kalbėtojas viską sieja su savimi ir į viską žiūri iš savo vietos ir laiko taško, – jis yra nuliniame laiko ir erdvės koordinatų susikirtimo taške, kuris ir yra vadinamas deiksinio kontekstu [Lyons, 1977, p. 638]. Kiekvienoje kalboje yra nemaža žodžių, kurių reikšmė ir vartojimas priklauso nuo jų santykio su deiksinio kontekstu, pavyzdžiui, *čia – ten, arti – toli, dabar – vėliau, šiandien – vakar* ir t. t.

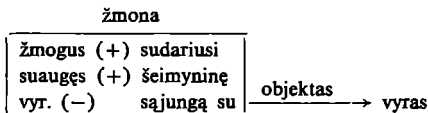
Deiksinis kontekstas gali implikuoti ir būdvardžio kompletyvinį aktantą. Pavyzdžiui, lietuvių kalboje yra dvalenčių būdvardžių, kurie nusako daikto vietą ar įvykio laiką pagal jų santykį su kitu daiktu ar įvykiu: *gretimas, kaimyninis, tolimas, artimas* ir t. t. Tokių būdvardžių antrasis aktantas žymi tą laiko ir erdvės atskaitos tašką, pagal kurį charakterizuojamas daiktas. Jei tekste atskaitos taškas nėra išreikštas jokiais kitomis priemonėmis nei eksplicitiškai, nei impli-
citiškai, atskaitos taškas yra kalbėjimo vieta ir laikas, pavyzdžiui:

„Kur mama?“ – „Gretimame kambaryje“. Šį pavyzdį reikia suprasti taip: *mama yra (kambaryje), kuris yra gretimas (su kambariu), kuriame yra kalbėtojas*. Taigi šiame pavyzdyje antrąjį būdvardžio *gretimas* aktantą implikuoja deiksinis kontekstas.

(C). Būdvardžio kompletyvinį aktantą gali implikuoti **pažymimojo žodžio semantinė struktūra**. Tam, kad įrodytume, jog junginyje *ištikima žmona* būdvardžio *ištikimas* kompletyvinį aktantą implikuoja daiktavardžio *žmona* semantinė struktūra, pamėginkime atlikti pastarojo žodžio komponentinę analizę, t. y. suskaidyti jo reikšmę į mažiausius reikšmės fragmentus – elementarius semantinius vienetus.

Nustatyta, kad elementarūs semantiniai vienetai yra dviejų tipų: semantiniai elementai, kurie patys vieni, be jokio ryšio su kitais semantiniiais vienetais, gali charakterizuoti žodžio semantinę struktūrą, ir semantiniai santykiai, kurie nusako ryšius ir santykius tarp semantinių elementų. Nors lingvistinėje literatūroje semantiniai santykiai suprantami įvairiai, tačiau juos galima suprasti ir kaip semantinių elementų valentingumo realizaciją [Жолковский, Мельчук, 1969; Падучева, 1974; Шалыгина, 1980]. Taigi žodžio valentinės savybės, t. y. santykiai, kurie egzistuoja tarp žodžio ir jo aktantų, sudaro žodžio semantinės struktūros dalį. Yra žodžių, kurių semantinė struktūra susideda vien tik iš semantinių elementų, – tai vadinamieji nepredikatiniai žodžiai. Pavyzdžiui, žodžio *moteris* semantinė struktūra susideda iš trijų semantinių elementų: [*žmogus (+), suaugęs (+), vyr. (-)*] = *moteris*. Yra žodžių, kurių semantinė struktūra susideda ir iš semantinių elementų,

ir iš semantinių santykių, – tai vadinamieji predikatiniai žodžiai. Pavyzdžiui, daiktavardžio *žmona* semantinė struktūra susideda ir iš semantinių elementų [*žmogus* (+), *suaugęs* (+), *vyr.* (-)], ir iš semantinių santykių, kurie nurodo ryšį su tam tikru kitu objektu – vyru (angl. husband):

Semantiniai santykiai yra tiek pat svarbūs žodžio *žmona* semantinei struktūrai, kaip ir semantiniai elementai. Kai kuriais atvejais galima tvirtinti, kad semantiniai santykiai su kitu objektu yra netgi svarbesni negu semantiniai elementai, nes jie padeda skirti žodžių *žmona*, *sesuo* ir pan. semantines struktūras. Jie taip pat svarbūs implikaciniams žodžio ryšiams. Kadangi junginyje *ištikima žmona* būdvardžio kompletyvinis aktantas yra visada vienareikšmiškai numanomas: *ištikima žmona = ištikima žmona vyrui*, galima tvirtinti, kad jis yra numanomas todėl, kad jį implikuoja pažymimojo žodžio *žmona* semantinė struktūra ir konkrečiai jo semantiniai santykiai su kitu objektu – vyru.

Aprašytieji divalenčių būdvardžių kompletyvinių aktantų raiškos būdai yra nevienodai būdingi konkreitiems būdvardžiams. Pirmiausia išsiskiria būdvardžiai, kurių semantiniai aktantai visada ir būtinai reiškiami tik sintaksiniais aktantais. Apie tokius būdvardžius sakoma, kad jie turi ne tik būtinąjį semantinį valentingumą, bet ir būtinąjį sintaksinį valentingumą. Taigi apie būtinąjį sintaksinį būdvardžio valentingumą antrajam aktantui kalbame tuomet, kai būdvardis visada būtinai vartojamas su kokia nors nuo jo priklausoma žodžio forma ar sintaksine struktūra. Būtinasis sintaksinis valentingumas įrodomas eliminacijos (praleidimo) testu. Išbraukus iš sakinio priklausomąjį būdvardinio junginio narį, sakinytis lieka arba negramatiškas, pavyzdžiui: *Garvėje nuaidėjo siaubo kupinas moters klyksmas* – **Garvėje nuaidėjo kupinas moters klyksmas*, arba pasikeičia būdvardžio reikšmė, pavyzdžiui: *Sodas yra reikalingas priežiūros* – *Sodas yra reikalingas. Ar esi turtingas pašaro?* – *Ar esi turtingas?* Kaip matyti iš pavyzdžių, būtinasis sintaksinis valentingumas, kaip ir būtinasis semantinis valentingumas, būdingas būdvardžiui ne apskritai, o atskiriems jo leksiniams-semantiniams variantams.

Būtinąjį sintaksinį valentingumą turi nedidelis lietuvių kalbos būdvardžių skaičius, todėl juos galima beveik visus čia išvardinti. Būdvardžio *vertas* prasme „turintis tam tikrą kainą, vertę“ antrasis aktantas visada reiškiamas arba daiktavar-

džio kilmininku, arba kiekiniais įvardžiais *tiesk, kiek*. Pažymėjus pirmąjį aktantą – požymio savininką – x_1 , o antrąjį aktantą – tai, kuo matuojama požymio savininko vertė, – x_2 , būdvardžio *vertas* būtinąjį semantinį ir sintaksinį valentingumą galima užrašyti taip:

vertas – „turintis tam tikrą kainą, vertę“

$x_1 + x_2$ (požymio savininkas + tai, kuo matuojama jo vertė)

$x_2 \rightarrow N_{\text{gen}}$ (*vertas geros kainos, vertas penkių šimtų*)
tiesk, kiek (kiek jis vertas?)

Antrasis būdvardžio *vertas* leksinis-semantinis variantas turi šitoki būtinąjį semantinį ir sintaksinį valentingumą:

vertas – „nusipelnęs ko n.“

$x_1 + x_2$ (požymio savininkas + tai, ko jis yra nusipelnęs“)

$x_2 \rightarrow N_{\text{gen}}$ (*vertas pagarbos*)
Inf (vertas pamatyti)
kad + V_{con} (vertas, kad jį minėtų)

Priesagos *-inas* būdvardžių būtinąjį semantinį ir sintaksinį valentingumą pakanka iliustruoti vienu pavyzdžiu:

vedinas – „kuri ką n. veda“

$x_1 + x_2$ (požymio savininkas + tai, ką jis veda)

$x_2 \rightarrow N_{\text{instr}}$ (*vedinas žąsiukais*)

Toliau išvardintieji būdvardžiai būtinąjį sintaksinį valentingumą turi tik viena iš savo reikšmių.

kopinas } – „turintis kokią n. ryškia, intensyviai pasireiškiančią savybę“
pilnas }
sklidinas }

$x_1 + x_2$ (požymio savininkas + tai, ko jis daug savyje turi)

$x_2 \rightarrow N_{\text{gen}}$ (*kopinas liūdesio, sklidas romantikos, pilnas užesio*)

apstus } – „daug ko n. (savyje) turintis“
pilnas }
pilnutėlis }
pilnutėlaitis }
turtingas }
gausus }

$x_1 + x_2$ – (požymio savininkas + intensyvi jo savybė)

$x_2 \rightarrow N_{\text{gen}}$ (*apsti rutinos kasdienybė, pilnas laukas žmonių, turtingas aukso, gausus žuvų*)

tirštas – „daug ko n. savyje turintis“

$x_1 + x_2$ (požymio savininkas + tai, ko jis daug savyje turi)

$x_2 \rightarrow \text{nuo } N_{\text{gen}}$ (*tirštas nuo žuvų vanduo*)

laisvas – „neturintis to, kas varžo, įpareigoja, apsunkina“

$x_1 + x_2$ (požymio savininkas + tai, kas varžo, įpareigoja, apsunkina)

$x_2 \rightarrow$ nuo N_{gen} (*laisvas nuo pareigų*)

reikalingas – „negalįs be ko n. išsiversti“

$x_1 + x_2$ (požymio savininkas + tai, be ko jis negali išsiversti)

$x_2 \rightarrow N_{\text{gen}}$ (*žmogus, reikalingas pagalbos*)

Lietuvių kalbos divalentių būdvardžių, turinčių būtinają sintaksinį valentingumą, sąrašas šiais būdvardžiais ir baigiasi. Visų kitų divalentių būdvardžių kompletyviniai aktantai gali būti reiškiami ne tik sintaksiniais aktantais, bet ir kitokiomis eksplicitinėmis ir implicitinėmis priemonėmis. Tačiau kiekvienas divalentis būdvardis turi sau būdingus kompletyvinio aktanto reiškimo būdus, pavyzdžiui, simetrinių būdvardžių kompletyviniai aktantai reiškiami 1, 2, 3, 4, 6 C punktuose aprašytais būdais, tuo tarpu kitiems būdvardžiams 2, 3, 4 punktuose aprašytieji raiškos būdai visiškai neįmanomi; deiksinė kompletyvinio aktanto implikacija būdinga būdvardžiams, charakterizuojantiems daikto vietą ar įvykio laiką pagal jo santykį su kito daikto vieta ar įvykio laiku, ir t. t. Aprašyti straipsnyje, kaip yra reiškiamas kiekvieno divalentių būdvardžio kompletyvinis aktantas, nėra galimybės, galbūt ir reikalo.

Būdvardžio semantinio valentingumo ir jo raiškos nagrinėjimas leidžia daryti kurias ne kurias išvadas, kurios yra svarbios ne tik būdvardžio valentingumo suptatimui, bet ir bendrai valentingumo teorijai.

Predikatinio žodžio, tame tarpe ir būdvardžio, būtinasis semantinis valentingumas įrodomas semantinės interpretacijos būdu. Lietuvių kalboje esama apie 70 būdvardžių, kurie žymi daikto savybę pagal jo santykį su kitais daiktais. Šie būdvardžiai yra divalentiški ir turi du būtinus semantinius aktantus – požymio savininką ir kompletyvinį aktantą.

Sintaksiniame lygyje divalentių būdvardžių kompletyviniai aktantai būtinai turi turėti kokią nors – eksplicitišką ar implicitišką – raišką. Kitaip būdvardžio reikšmė bus ne visai realizuota ir todėl nesuprantama.

Lietuvių kalbos divalentių būdvardžių kompletyvinių aktantų raiškos būdai yra labai įvairūs. Tačiau kiekvienam konkrečiam būdvardžiui yra būdingos ne visos apskritai įmanomos, bet tik tam tikros kompletyvinio aktanto raiškos priemonės. Universaliausias kompletyvinio aktanto reiškimo būdas – sintaksinis aktantas, t. y. nuo būdvardžio sintaksiškai priklausoma žodžio forma ar sintaksinė struktūra. Kitaip sakant, kiekvieno lietuvių kalbos divalentių būdvardžio kompletyvinis aktantas gali būti reiškiamas sintaksiniu aktantu.

Tačiau vieniems lietuvių kalbos būdvardžiams sintaksinis aktantas yra vienintelė ir visada absoliučiai būtina kompletyvinio aktanto raiška. Tokiems būdvardžiams būdingas būtinas semantinis ir būtinas sintaksinis valentingumas. Kitiems

būdvardžiams sintaksinis aktantas – tai tik vienas iš galimų raiškos būdų. Apie tokius būdvardžius sakoma, kad jie turi būtiną semantinį ir fakultatyvų sintaksinį valentingumą. Vadinasi, būdvardžio būtiną semantinio valentingumo savybią su jo sintaksiniu valentingumu yra dvejoji:

būtinasis semantinis valentingumas – būtinasis sintaksinis valentingumas,

būtinasis semantinis valentingumas – fakultatyvusis sintaksinis valentingumas.

Būdvardžio būtinasis sintaksinis valentingumas nuo konteksto nepriklauso – bet kokiame kontekste būdvardis turi turėti priklausomą sintaksinį aktantą. Fakultatyvusis sintaksinis valentingumas priklauso nuo konteksto: jei semantinis aktantas reiškiamas kontekste kitomis priemonėmis, jo raiška sintaksiniu aktantu nebūtina ir netgi nepageidautina stilistiniu atžvilgiu, o kartais tiesiog neįmanoma.

LINGUISTIC EXPRESSION OF THE OBLIGATORY SEMANTIC VALENCIES OF THE LITHUANIAN ADJECTIVE

Summary

On the semantic level it has been established that in Modern Lithuanian there are about 70 bivalent adjectives which possess two obligatory semantic actants – the possessor of the property and the complement. On the surface level both actants must have some kind of explicit or implicit expression, otherwise the meaning of the adjective is not fully realized. The paper describes various ways in which the complementary actant of the Lithuanian adjective can be signalled on the surface level, and draws several conclusions concerning the relationship between semantic and syntactic valency.

Although each adjective has its own selection of the peculiar ways in which its complementary actant may be expressed, all the bivalent adjectives can have their complementary actant expressed by a word form or a phrase directly dependent on the adjective. Such word forms are called syntactic actants. If this is the only way in which the complementary actant of an adjective can be expressed, the syntactic valency of the adjective is obligatory. If the syntactic actant of an adjective is only one of the several possible ways of expressing the complementary actant, the syntactic valency of the adjective is optional.

LITERATŪRA

Lyons, 1977 – Lyons J. *Semantics*. – Cambridge University Press, 1977.

Quirk, 1972 – Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. *A Grammar of Contemporary English*. – London : Longman Group Ltd, 1972.

Tekorienė, 1983 – Tekorienė D. Lietuvių kalbos būdvardžio semantinis valentingumas. – *Kalbotyra*, 1983, 33(1).

Апресян, 1974 – Апресян Ю. Д. *Лексическая семантика*. – М.: Наука, 1974.

Арнольд, 1982 – Арнольд И. В. Импликация как прием построения текста и предмет филологического изучения. – *ВЯ*, 1982, № 4, с. 83–91.

Жолковский, 1969 – Жолковский А. И., Мельчук И. А. К построению действующей модели языка „Смысл ↔ Текст“. – Машинный перевод и прикладная лингвистика. М., 1969, вып. 2, с. 5–35.

Иомдин, 1981 – Иомдин Л. Л. Симметричные предикаты в русском языке. – В кн.: Проблемы структурной лингвистики, 1979. М.: Наука, 1981.

Падучева, 1974 – Падучева Е. В. О семантике синтаксиса. Материалы к трансформационной грамматике русского языка. – М.: Наука, 1974.

Шалипина, 1980 – Шалипина З. М. Семантические элементы, семантические отношения и их взаимосвязь в системе элементарных семантических единиц. – В кн.: Представление знаний и моделирование процесса понимания. Новосибирск, 1980, с. 31–46.

Vilniaus V. Kapsuko Universitetas
Anglų filologijos katedra

[teikta
1982 m. gruodžio mėn.